

Gerő András

Liberális érvényesség

A magyar liberalizmus sok kihívása közül az egyik jelentős elvi s egyben gyakorlati próba az volt, hogy a magyar liberálisok az antijudaizmus szellemétől átítatott keresztény társadalomban és államban mit kezdenek az évszázadok óta másodrendűként kezelt zsidók egyenjogúsításával, a zsidó emancipációval. Állást kellett foglalni abban, hogy fenntartják-e a jogfosztott, illetve jogszükkített állapotot; kompromisszumosan avagy teljes értékűen számolják-e azt fel. A liberálisok által választott megoldás egyben mérceteremtő erővel is bírt az akkori jelenhez képest jövő idő tekintetében. Ha a teljes értékű jogegyenlőséget választják, akkor az lesz a magyar mérce.

A zsidók polgárosítása vagy ahogy másként mondták: emancipációja, azaz egyenjogúsítása a 18. század utolsó harmadában került a politika napirendjére. Az Egyesült Államokban és Franciaországban megvalósították, és német nyelvterületen is fokozatosan egyre inkább teret hódított.

Magyarországon erről – ismereteim szerint először – Hajnóczy József értekezett. Véleménye szerint egyenlősíteni kell minden vallást.¹ Nagyváthy János, akit a magyar történelemben az első mezőgazdasági szakíróként tartanak nyilván, 1790-ben röpiratot írt, amelynek egyik része a zsidó emancipációval foglalkozik. Ő is elkötelezett híve a zsidóság egyenlősítésének. Szerinte a zsidók ugyanolyan emberek, mint bárki más, és vallásuk sem alábbvaló a többi vallásnál.² Cáfolja, hogy minden zsidó „tsalárd, huzó vonó tolvaj”, és úgy gondolja, hogy a zsidók nem „a Társaságnak Veszedelmes Nemzetsége”. Úgy véli, hogy a zsidó emancipáció rövidesen megvalósul.

A zsidó emancipáció kérdése a következő évtizedekben változó erővel jelen lévő politikai kérdéssé vált. A reformkorban az 1839–40. évi országgyűlésen csúcspontot ért el az erről szóló vita, s nagyon kompromisszumosan törvény is

¹ Hajnóczy József *közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 92.

² Nagyváthy János: *A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A Nagyívűségénél*. 1790. 28–32.

született (1840. évi XXIX. törvénycikk a zsidókról).³ Eszerint a zsidók bárhol lakhatnak a bányavárosokon és a bányakerületeken kívül; szabadon gyakorolhatnak minden kézműves és kereskedő mesterséget zsidó legényekkel és inasokkal; gyárakat alapíthatnak. A törvény megerősítette a már általuk birtokolt létező jogokat, így például azt, hogy ahol eddig biztosították számukra, ott ingatlant birtokoljanak. Előírta, hogy a rabbik anyakönyvet vezessenek, és minden iratot és szerződést valamelyik, az országban használatos élő nyelven szerkesszenek. Előírta, illetve megerősítette, hogy a zsidók állandó családneveket kötelesek viselni.

A törvény vitája során hangzott el a főrendiházban Eötvös József báró beszéde a zsidó emancipációról. A nézeteiről tanulmányt készített, amely a *Budapesti Szemlé*ben 1840-ben jelent meg.⁴ Az elfogadott törvény messze nem teljesítette ki az emancipáció fogalmát, igen távol állt Eötvös nézeteitől, de előrelépést jelentett az egyenlőség felé.

Itt és most nem kívánok foglalkozni az emancipáció részletes politikai és esztörténetével, és azzal sem, hogy a reformkorban a liberális reformellenzéken belül a zsidó emancipációt illetően milyen más, Eötvösétől eltérő megközelítések léteztek. Jelezni kívánom, de kimerítően nem szeretném tárgyalni. A szakirodalom ezt részletesen megtette.⁵

³ Lásd <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny%3Fpagenum%3D27>

⁴ Eötvös József: A zsidók emancipációja. *Budapesti Szemle*, 1. (1840), 2. 110–156. A megjelenés 1841 elejére esett, noha a kiadás időpontja 1840.

⁵ Európai kitekintésben mértékadó: Jacob Katz: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870*. Ford. Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995. (A mű eredetileg 1973-ban jelent meg angolul.) Közép- és kelet-európai vonatkozásban: Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. A Habsburg Birodalom tekintetében: William O. McCagg: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Ford. Boris János – Gordos Judit. Budapest, Cserépfalvi, 1992. (Az eredeti angol nyelvű megjelenés 1989-es.) Magyar vonatkozásban lásd például Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*. Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1986. 135–146. (Ez a könyv az 1922-es munka előszóval kibővített újrakiadása.); Gonda László: *A zsidóság Magyarországon. 1526–1945*. Budapest, Századvég Kiadó, 1992. 57–81; Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, Útmutató Kiadó, 1996. 27–46; Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Ford. Ács Gábor. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999. 36–58; Gerő András: Zsidó utak, magyar keretek a 19. században. In Gerő András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgArt, 2005. 13–40; Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 25. (1982), 2. 185–210; Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509. Címével ellentétben nem csak az emancipáció kérdésével foglalkozik:

Más szempontot, pontosabban szólva módszert választok. Közel áll hozzám az, hogy halottakkal beszélgessek. Ez látszólag perverz, hiszen ezek a diskurzusok jellegükből következőleg egyoldalúak, ugyanis a halott nem tud viszszafelelni. Másfelől viszont egy ilyen időzítéssel vett beszélgetés nagyon is produktív. Először is a történész munkája jellegéből adódóan döntően halottakkal diskurál – kivéve, ha tárgya nem a szűken vett jelenkor, mert akkor élhet az „*oral history*” lehetőségével. Másodszor az is fontos, hogy az ember kiválaszthatja beszélgetőpartnerét, és így miután okos, felkészült, magas intellektuális kvalitásokkal rendelkező társat talál, maga is okosodik. Harmadrészt pedig külön öröm, ha olyan halottal lehet beszélgetni, aki világképében nagyon is közel áll hozzá. Ugyanakkor egy ilyen beszélgetésnél könnyű az „utólagos bölcsesség” lehetőségével visszaélni. Éppen ezért a diskurzusnál nagyon fontos, hogy különbséget tegyünk a korabeli és az utólagos tudás között. Ez persze nem zárja ki, hogy utaljunk a halott beszédében megbúvó ellentmondások lehetőségére.

Így aztán szeretném dokumentálni az eötvösi kompromisszummentes liberális álláspont erejét és érvényességét, s egyben történeti korlátait is. Ehhez azt a módszert választom, hogy előbb ismertetem Eötvös álláspontját, majd utalok a lehetséges ellentmondásokra, s egyben egy utólagos történeti perspektívából próbálom megítélni történelmi működőképességét. Tehát először Eötvös beszél, s csak utána én. Így néz ki a diskurzus egy halottal.

Az eötvösi nézőpont

Eötvös tanulmányában először arról ír, hogy a zsidó jogtalan, száműzött, emberi jogra érdemtelennek tartott egyén, illetve közösség. Egyben hitet tesz amellett, hogy számára az emberi szabadság alapérték. Ahogy mondja: „innen van, hogy a zsidók polgárosításának kérdése egész figyelmemet magára vonta.” Hiszen: „Nehéz nyugodtnak maradni, hol embertársaink elnyomtatása forog kérdésben.” Úgy gondolja tehát, hogy érvelni fog az emancipáció mellett, és megcáfolja azokat a megfontolásokat, amelyek sokak szerint az emancipáció ellen szólnak. A szabadság igenlésén túl hitet tesz egy másik liberális elv mellett: „az igazságnak semmi nem használhat úgy, mint ha vitatás alá vették.”

Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából*. Pécs–Szeged, Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.

Az első ellenérv az emancipáció ellen az, hogy a nem zsidók általánosan romlottnak tartják a zsidókat. Eötvös leszögezi: meggyőződése szerint „a szabadság nem oly valami, mit érdekért jutalmul adni rajtunk áll; hogy az minden embernek veleszületett joga, melytől vétek nélkül senki által meg nem fosztathatik”. Tehát az ő mélyen szabadelvű világképe szerint a „romlottság” tételezése senki esetében nem lehet jogcím a szabadságtól való megfosztottsághoz.

„Isten szabadságra teremté az embert, s csak hol e természetes elemében látjuk ítélnünk természetéről” – vallja Eötvös. Ebből kiindulva azt állítja, hogy a zsidóknál tapasztalt káros, sokak által megvetett tulajdonságok abból adódnak, hogy nem szabadok. Amennyiben megkapják a szabadságot, akkor, és csak akkor lehet ítélni természetükről. Megjegyzi, hogy a keresztények között is vannak „fukarok, tettetők, félénkek, gyűlölők”, de ettől még nem veszik el tőlük a jogaikat. Abszurd tehát a zsidók jogfosztottsága mellett viselkedésükkel összefüggő érveket hangsúlyozni. Úgy hiszi – s ezt különféle történelmi példák-kal kívánja bizonyítani –, ha a zsidókat nem üldözik, és nem nyomják el, akkor ennek következménye „aránylagi erkölcsi jobbulás lesz”.

Kifejezetten pozitív tulajdonságnak láttatja azt, hogy a zsidók híven ragaszkodnak vallásukhoz. Noha a judaizmussal összefonódott zsidóságot sokszor akarták megtörni, ez nem sikerült, mert „hősi szilárdsággal megtartá egy istenének hitét, s vele azon fenséges morált, melyen magasabban álló kereszténységünk épült. A zsidó nép mint egy pénz egyik oldala, elkopott, de a másik még megtartá hajdani benyomásait, s nem oly nemtelen lehet azon érc, mely ezredeken át mindennek ellent áll. ... a kő, melyet csapásaink szét nem törének, nem fogja gyengíteni országunk építményét, ha belé felvétetik.”

Eötvös tehát úgy gondolja, hogy a szabadság, az egyenjogúság körülményei között változik a zsidók erkölcsi megítéléséről kialakult kép, és ragaszkodásuk vallásukhoz erősíti az országot, nem pedig gyengíti.

Ellenérv a zsidók polgárosítása tekintetében az is, hogy egy kialakuló, fejlődő nemzetnek kára származik egy idegen elem beépítésével. Eötvös közli: ő nem kozmopolita, tehát a hazával való azonosulás számára rendkívül fontos. Úgy véli, hogy pár százezer ember polgárjogokkal való felruházása nemhogy nem veszélyezteti, hanem erősíti a magyar nemzetet. Egyfelől egy nemzetet szerinte nem veszélyeztet az, ha igazságos; másfelől a zsidók nem a német nemzet letéteményesei Magyarországon. Jószerivel itt közvetve azt állítja, hogy a zsidók asszimilálható népcsoportot jelentenek – a magyarság egy ilyen asszimilációval csak erősödne. Az, hogy részesülnek a szabadság áldásaiból, azonosulásra fogja késztetni a zsidókat, mert csak azon helyet érezhetjük hazánknak, hol szabadok

vagyunk. Ha a zsidók megkapják a szabadságot, akkor gerjed fel honszeretetük. Amíg kirekesztve vannak, addig nincs okuk szeretni Magyarországot.

Sokan azt gondolják, hogy a zsidók a maguk vallása miatt úgy vélik: „hazájuk a Jordán partjain a nagy Libanon hűs völgyében áll, s csak ennek emlékenél dobog fel szívük.” Eötvös szerint ez nem áll. Ő úgy látja, hogy a vallási kötődésből eredő „haza” fogalom a zsidóknál inkább szimbolikus, mint valós. Azt mondja: „S ha talán néhány zsidó elcsábítva szent könyvének hibás magyarázata által földi hazájának helyreállításán álmodoznék is, lehet-e ezt a polgárosítás ellen okul felhozni, midőn e nemzet míveltebb része e Messiás-reményeket majdnem általánosan allegorice magyarázza?” Eötvös osztja azt a nézetet, miszerint a zsidók Messiása az lesz, aki a polgári jogok megszerzésében segíti őket.

Eötvös külön kitér arra, hogy jó néhányan a zsidó vallás elveiből kiindulva azt veszélyesnek ítélik a keresztény társadalomra nézve. Elvileg leszögezi: „Az országnak polgárai vallására befolyása csak annyiban lehet, amennyiben elvei a közállományra nézve veszedelmesnek találtnak.” Ezután hosszabban bizonyítja azt, hogy az Ótestamentum „legdicsőbb emléke egy eltűnt civilizációnak”. A zsidó vallásból ered a tízparancsolat, amely a keresztény erkölcsnek is alapja.

Mindezek alapján arra jut: „Ha tehát egyes, a szent könyvekben talált mondasok néhányak által a polgárosítás ellen hozatnak fel, nem lehetne-e több joggal az emancipáció mellett az egész törvénykönyv szellemére hivatkozni, melyről Krisztus maga mondá: hogy küldetése nem elrontani, de megerősíteni a törvényt [...]” Szerinte a zsidó vallás a keresztény hit alapja, éppen ezért nemhogy nem ellentétes az emancipáció eszméjével, hanem kifejezetten erősítőleg hat a keresztény társadalom erkölcsiségére. A „szeresd felebarátod, mint tenmagad” zsidóságtól eredő keresztény elve is azt diktálja, hogy kezett kell nyújtani az elnyomottaknak. Eötvös egyben úgy gondolja, hogy az idő „később-előbb” a zsidó vallást is közelebb hozza a kereszténységhez, hiszen „egész civilizációnk a kereszténységen alapul”. Allegóriája szerint ugyan a hegy különféle oldalairól indultunk, de a tetőn találkozunk. S ahogy mondja: a nemzetek „vallásos nézeteikben is végre irányba álljanak”.

Röpirata utolsó blokkjában arról értekezik, hogy szűk látókörű érdekek nehezítik az emancipáció érvényre juttatását, és fönn akarják tartani a zsidók jogfosztását. Szerinte a céhek ellenérdekeltek a zsidók emancipálásában, noha tagjaik között virul az „áldott középszerűség”. Meggyőződése szerint a zsidók tulajdonszerzési joga elősegíti a „kapitalista” gondolkodást; „a birhatási jognak törvényes megadása nem szülhet a keresztényekre nézve semmi oly káros következtetést, amely teljes mértékben nem létezne már most is.”

Végezetül Eötvös reményét fejezi ki, miszerint „a jó és igazságos végre kivívja önmagát”; „a jó mindig többséget talál az emberek között”; „az előítéletnek halála felett alkonyodik”. Mindeközben tisztában van azzal, hogy „a zsidók emancipációja nem populáris”, de történelmi optimizmusa ezt a nehézséget leküzdhetőnek ítéli. Azt mondja: „nem hízelgői, de barátjai kellenek a népnek, s csak ki a nép javának fel tudja áldozni szeretetét, az érdemli e nevet – csak ki a mai tapsról le tudja mondani, várhatja, hogy nevének holnapja legyen.” „Nem kiváltságok, hanem szabadság kell századunkban, s ez nem létezhetik, ha nem köztulajdonunk, s ha a szolgaság – mely gazként könnyebben terjed, mint gondolnók – ki nem irtatik véggyökereiben.”⁶

Helyi érték és mérce

Eötvös a maga emancipációs álláspontjával egy teljes értékű, kompromisszumoktól mentes liberális megoldást képvisel. Ezt azért fontos leszögezni, mert liberális kortársai jelentős része nem egészen így gondolkodott. Öröklött előítéleteik, a közhangulat és a sok esetben a közhangulatot kifejező politikai cselekvések nyomán úgy gondolták, hogy helyes ugyan az emancipáció, de ezt feltételekhez kell kötni.

Jól példázza ezt az 1849. július 28-án elfogadott, szimbolikus jelentőségű emancipációs törvény. A szimbolikusság abban állt, hogy elfogadása alig több mint két héttel a világosi fegyverletétel előtt történt, így tehát a betörjesztő Szemere Bertalan és a törvényt megszavazó igencsak megfogyatkozott létszámú országgyűlés pontosan tudhatta, hogy inkább a jövőnek mutat mércét, hiszen kevés esélye lehetett arra, hogy ténylegesen működő törvényt hoz. De még ebben a helyzetben is antiliberális elemekkel feldúsított törvény született.

A Szemere Bertalan által betörjesztett törvényté lett törvényjavaslat kimondja:

⁶ Az Eötvös-szöveg felidézéséhez lásd az írás legújabb kiadását: Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor. Budapest, Neumann Kht., 2003. Eötvös szépirodalmi formában visszatért a zsidó emancipáció kérdésére. 1845-ben jelent meg *A falu jegyzője* című műve, ahol megteremtette Üveges Jancsi alakját. A fizikailag és jellemét tekintve is rút zsidó Vándory Boldizsár, a református lelkész hatására elkötelezett híve lesz a becsületes, jellemes kiállásnak.

„1. §. A hazának polgárai közt vallásbeli különbség jog és kötelesség tekintetében, különbséget nem tévén, ezen elv szerint kijelentetik, mikép a magyar álladalom határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos, mindazon politikai s polgári jogokkal bír, melyekkel azzal bármely hitű lakosai bírnak.

2. §. A törvényes telepedésnek föltételei, ideiglenes rendeletnél fogva, a kormány által fognak meghatározatni.

3. §. Keresztény és mózesvallású közt kötendő házasság, polgári következményeire nézve, érvényesnek nyilvánítatik. Az ily házasság polgári hatóság előtt kötetik, melynek módja, ideiglenesen, rendelet által fog meghatározatni.

4. §. Egyszersmind a belügyminiszternek meghagyatik:

a) A mózesvallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, részint, hogy hitágazataikat nyilvánítsák s illetőleg reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szervezetekre nézve a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek.

b) E törvény foganatosítása azon utasítással tétetik kötelességévé, hogy alkalmas szabályok által a mózesvallásúak a kézi mesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek.”⁷

A törvény szövegének átgondolása kettős következtetésre vezet. Mivel a polgári jogegyenlősítés akkor teljes, ha ez a vallási recepciót is magában foglalja, épp ezért a zsidó emancipáció a teljes értékű liberalizmus vállalásához vezet, amennyiben nemcsak az egyének polgári és politikai egyenlőségét mondja ki, hanem a polgári házasságot, s így közvetve a vallási recepciót is. A 2. és 4. paragrafus viszont – amely nem előfeltételeket, de mégiscsak járulékos megfontolásokat tartalmaz – más irányba visz. A „törvényes telepedés” szabályozásának igénye ténylegesen a bevándorlás szabályozását érinti, amely azonban – tegyük hozzá – csak akkor lehetséges, ha a magyar kormányzat szuverén, azaz önmaga dönthet arról, hogy kit enged be az országba, s kit nem. Ez a szuverén döntés azonban akkor nem lehetséges, ha a magyar állam egy nagyobb birodalom része. A szempontot azért érdemes megjegyezni, mert 1867-ben jelentőségre tesz szert. Következtéseim szempontjából azonban itt most fontosabb a vallásreform, illetve a zsidóság társadalmi szerkezetének átalakítására tett elhatározás kijelentése. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a szabadelvű, a polgári és politikai jogegyenlőséget elfogadó állam valamilyen módon bele kell hogy szóljon jogegyenlősített polgárai szabad választásába. (A 20. században ez sok helyütt – messze nem csak zsidókra vonatkozóan – meg is történik: gondoljunk csak a továbbtanulás

⁷ Venetianer (1986): i. m. 202–203.; Miskolczy Ambrus szentelt kismonográfiát az 1849-es emancipáció problémájának (*A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999). Ez a munka jóval megértőbb az antiliberalis elemek tekintetében, mint az én felfogásom.

korlátozásaira, a szakmai kamarákon át érvényesített adminisztratív gátra, avagy a munkatáborok rendszerére.) Ha az állam szabad polgárai meghatározott csoportját különböző pályákra „vezérli”, akkor már nem liberális, azaz a polgári jogegyenlőség elvét sérti. Így tehát ez a passzus kifejezetten antiliberális töltetű, s tulajdonképpen megvalósíthatatlan, ha az államhatalom tiszteletben kívánja tartani a jogegyenlőség elvét.

Nem ennyire nyíltan, de lényegileg egyértelműen szabadelvűség-ellenes a vallásreform kívánalma, hiszen itt nem a közhatalom intézkedését, hanem kezdeményezési kötelezettségét mondja ki a törvény. Ha a zsidóság képviselői vallásreformot akarnak, ám legyen. Amit a törvény megfogalmaz, az inkább a közhatalom elvárása az iránt, hogy legyen ilyen reform, de a szöveg egyértelműen utal arra, hogy a közhatalom – legalábbis az elvárás szintjén – megsérti a vallásszabadság szabadelvű értékét.⁸

Így tehát két területen – nevezetesen a foglalkozás szabad megválasztása és a vallásszabadság tekintetében is – egyértelműen antiliberális az 1849-es törvény.⁹

Törvényhozási szempontból végül is az eötvösi álláspont nyer megerősítést. 1867 végén elfogadják a XVII. törvénycikket. Eszerint:

„1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.

2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet, ezennel megszüntetetik.”¹⁰

Eötvös némi elégtétellel állapította meg, hogy eszméi a magyar törvényhozás szintjén is visszaigazolódtak. 1868. december 7-én számol be fiának arról, hogy:

„csak saját minisztériumomat tekintve, egyes kisebb törvényen kívül

a zsidóemancipációt

a görögkeleti egyház újjászervezését

a protestáns és katolikus egyházak teljes jogegyenlőségét minden viszonyaiban és népnevelési törvényeimet vittem keresztül, azaz mind a vallások egymás közötti viszonyait, mind a népnevelést illetően egészen új állapotokat. – Jó törvények magokban véve még nem elégítik ki a népek szükségét, s bármi helyesek azon elvek, melyek népnevelési

⁸ Lásd bővebben Gerő (2005): i. m. 16–28.

⁹ Elvileg az 1848-as áprilisi törvényekben is helye lett volna a zsidó emancipációnak, de ez sok ok miatt nem következett be. Lásd Gerő (2005): i. m. 13–15.

¹⁰ 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86700017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3F-pagenum%3D27>

és interkonfesszionális törvényeimben felállítottak, sok időre s munkára lesz szükség, míg a törvények gyümölcsiket megteremhetik. De annyi bizonyos, hogy törvényeimben egy szebb jövőnek alapjait raktam le, s evvel beérheti egy ember, főleg koromban. [Eötvös ekkor 55 éves, 58 éves korában, 1871-ben hal meg – G. A.] Nincs ezen fontos kérdések között egy, melyen harminc év óta nem dolgoztam. Sok idő ez, és sok keserű emléket hagyott maga után; de hogy mindemellett e kérdések megoldását elértem, sőt hogy azok mind az általam elállított elvek szerint, sőt általam fenntartott és keresztülvitt törvényekben oldattak meg, ez oly ritka szerencse, melyért az isteni gondviselésnek nem mondhatok elég hálát.”¹¹

Eötvös méltán elégedett. Álláspontja győzedelmeskedett. De persze a történetnek itt nincs vége. A feltétel nélküli emancipációhoz képest elég sok idő telik el, amíg az izraelita vallást is törvényesen bevett vallássá nyilvánítják (1895. évi XLII. törvénycikk).

Úgy tűnik, hogy a 19. század végére Eötvös József báró nézetei a zsidó emancipáció és az izraelita vallás egyenjogú helyzetét illetően teljes mértékben visszaigazolódtak. Azonban mindig lényeges az, hogy egy történetnek mi a kezdete, és mi a vége. Eötvös 1840-es feltétel nélküli emancipációs álláspontjának ugyan vannak előzményei, de érvelhetően és joggal gondolhatjuk, hogy a magyar politikai gondolkodás történetében ez mégiscsak kezdőpontnak számít. A zsidó emancipáció tekintetében azonban nem mondhatjuk azt, hogy 1867 lenne a végpont, s azt sem, hogy az izraelita vallás recepcióját illetően 1895 lenne a záróakkoord.

1944-ben már bizonyosan minden nyomát el akarták tüntetni az emancipációnak – beleértve ebbe hordozói fizikai létét is –, és a zsidó vallás sem élvezett egyenjogúságot. Mindezzel csak arra kívántam utalni, hogy minden történetnél fontos az, hogy mit látunk kezdetnek és végnek.

Mindez persze semmilyen értelemben nem kérdőjelezi meg Eötvös emancipációs álláspontját, hiszen nemcsak egy nézőpontot fejtett ki, hanem mérce is teremtett. Többek között ezen magyar és liberális mérce nyomán válik megítélhetővé a Horthy-korszak változó erejű és a német megszállást követően holokausztba torkolló jogfosztó politikája.

Érdekek, ellentmondások, illúziók

Eötvös elvi, kompromisszummentes liberális álláspontja alapvetően a szabadság feltétlen igényléséből származik. Másfelől nem lehet megfeledezni arról, hogy

¹¹ Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 572.

mint minden elvi kiállásnál, tartozik hozzá érdekmozzanat is, s ez Eötvös tanulmányában is tetten érhető. Értelmezésem során abból indulok ki, hogy liberális részről a zsidó emancipációnak két, egymással összefüggő érdekmozzanata volt. Az egyik a magyarság, a magyar etnikum erősítése; a másik az egyre inkább szekularizálódó keresztény kultúrával való minél zökkenőmentesebb együttélés, az asszimiláció. A két érdek részben összefügg.

A magyarság erősítése különösen indokolt törekvés egy olyan országban, ahol a lakosság többsége – 1920-ig bizonyosan – különféle nemzetiségekhez tartozik. A magyar liberalizmus alapvető, tudatosan vállalt célja az volt, hogy a jogegyenlőségen keresztül polgári értelemben vett nemzetet teremtsen. A nemzetteremtés összefonódott a szabadelvűséggel – miközben egyre nyilvánvalóbb lett, hogy éppen ez a modern nemzetteremtés, a rendi nemzetfogalom szétmállása és szétmállasztása fokozatosan előtérbe állítja és kiélezheti a nemzeti hovatartozás kérdését, s hasonló folyamatokat indít, indíthat el az együttesen számszerű többséget kitevő nemzetiségek körében.

A kulturális tartalmú nemzetfogalom megteremtése (nyelvújítás, Akadémia, nyelvtan, nemzeti irodalom stb.) mellett fokozatosan kiépült a liberális jogokon építkező politikai nemzetfogalom is, amely az ország nemzetiségei felé kollektív jogokat nem, személyi jogokat viszont annál inkább ígért, és amikor lehetőség kínálkozott, adott is. Úgy vélték, hogy az egyéni jogok elegendő kohéziós erőt jelentenek a kollektív, nemzetiségi mozgalmak ellensúlyozására.

Ebben a kontextusban a magyar liberálisok magyarságtudata nem építkezhetett egy kulturálisan integratív társadalomkép alapján. Pont ellenkezőleg: a magyarságot, illetve a magyarsághoz idomítani kívánt csoportokat kulturálisan is homogenizálni akarta. A nem integratív, hanem homogenitásra törekvő liberális nemzetfelfogás viszont – logikusan – nem tolerálta az eltérő kultúrájú magyarság fogalmát, s mindent megtett azért, hogy ténylegesen, kulturálisan is beazonosíthatóvá tegye azt, ami magyar, illetve azt, amit magyarnak gondol. Ebben a helyzetben a nemzeti identitás nélküli zsidóság a beolvasztás ideális alanyának bizonyult. (Tegyük hozzá: ezt a germanizáló törekvésekben gondolkodó Habsburg-politika már jóval hamarabb felismerte – gondoljunk csak a német családnevek zsidóknak elrendelt felvételére!) Csakhogy amilyen kedvező volt a zsidó nemzettudat hiánya, annyira kedvezőtlen volt a zsidó vallás ereje. Ennek oka igen egyszerű: a zsidó vallás nem pusztán hitbeli kérdésekre szorítkozik, nem pusztán elveket, normákat fogalmaz meg, hanem életvezetési szabályokat rögzít az étkezési szokásoktól a házaseletig. Nem pusztán vallás, hanem a mindennapi életet, életmódot is befolyásoló kultúra. A magyarságot

mint homogén s nem integratív kultúrát valló, történetileg kialakult felfogás számára tehát nem igazán elfogadható. S ha az eltérő kulturális jelleg vagy ténylegesen, vagy tudatilag összefonódik a munkamegosztás adott rendjével, akkor ez is kérdésessé válik, s megszületik a szándék, hogy megváltoztassák azt. (Ez indokolja az 1849-es törvény vonatkozó kitételeit, de – mint láttuk – ez ellenében áll Eötvös mondandójával.) A liberális magyar politika a kiegyezéssel sem változtatott homogenitást valló felfogásán, noha ezt a zsidóság vonatkozásában közvetlenül nem emelte a törvényalkotás rangjára.

A teljes kulturális asszimiláció kívánalma a legplasztikusabban egy hiányban jelenik meg. Az 1867-es törvény közvetve sem utal a zsidó vallás recepciójára, s a magyar törvénykezés a polgári házasság esetében is az 1890-es évek közepéig elodázza a döntést. Ez tényleges hatásában azt jelenti, hogy a zsidóság legfőbb kulturális hordozója az egyenjogúságon kívül reked.

A magyar liberalizmus ajánlata a zsidóknak 1849-ben megszorításokkal és 1867-ben teljes értékűen lényegileg ugyanaz: légy magyar, s ha magyar leszel, akkor lehetsz polgár is. Magyarságod érdekében minél nagyobb mértékben mondj le saját kulturális normáidról, szokásaidról. Ha mindezt megteszed, akkor nemcsak befogadunk, hanem el is fogadunk.

A zsidóság jelentős része akceptálta ezt az ajánlatot. Nemcsak politikailag kötelezte el magát a magyarság mellett, nemcsak nyelvileg magyarosodott el, hanem szokásrendszerében, életvitelében, szabályrendszerében is egyre jobban idomult a magyarsághoz.¹² A zsidó polgár is magyar úr akart lenni, s a díszmagyar elérése nem kényelmetlen kényszer, hanem kívánt cél lett a számára. Választását megkönnyítette, hogy a polgárosodás szekuláris jellege – minden etnikai asszimilációs kihívás nélkül is – egyre inkább megkérdőjelezte a vallási tradicionalizmus szabályait. A liberális ajánlat – tudatosan – abba az irányba hatott, hogy a zsidóság elsősorban ne saját kulturális identitásának szekulárisrá váló modernizációjában, hanem főként vallási normái formálissá tételében, eljelentéktelenítésében, adott esetben feladásában keresse önnön valóra váltását. Ha a folyamat különböző állomásain levő hitsorsosait támadás érte, akkor erőteljesen bizonygatta magyarságát, ami nem egyszerűen a nyelvhasználatban, a magyar haza iránti lojalításban merült ki, hanem annak vállalásában, hogy ez a kultúra

¹² Az asszimilációnak jelentős szakirodalma van. Megítélésem szerint a legplasztikusabb, a fokozatokat, a tökéletlenségeket, a jeleket legjobban leíró és elemző munka: Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina, 2010.

az ő kultúrája. Úgy vélte, ha csak szimbolikusan marad zsidó, akkor polgár, egyenjogú magyar polgár lehet, lesz.

A magyar nemzet gyarapításának szándéka és az asszimiláció ösztönzése visszaigazolta a kompromisszummentes, liberális emancipációt. Tehát a zsidók nagy része magyarrá lett, és jelentős részben kialakított egy olyan vallási világot, amely alkalmassá tette a keresztény társadalommal való együttélésre.

A 20. századra viszont – megint csak nem előzmények nélkül – megváltozott a nemzet fogalma. Már nem egyszerűen kulturális és politikai értelme lett, hanem egyre inkább eltolódott előbb etnikai, utóbb faji irányba. Egy faji logikájú nemzetfogalomban viszont a magyaroktól eltérő származású zsidóknak nincs, nem lehet hely. Nem asszimilálódhatnak annyira, hogy visszamenőlegesen megváltoztassák származásukat annak a nemzettudatnak számára, amelyik a származást és semmi mást nem tart lényegesnek. Nem véletlen, hogy a nemzetfogalom ezen variációja (miközben megmaradt a kulturális és politikai nemzetfogalom is) Trianon után került hatalmi kulcshelyzetbe, hiszen az ország etnikailag óriási többségében magyarrá vált – nem volt szükség arra, hogy a kulturális és politikai asszimiláció mentén növeljék a magyarság arányát.

Eötvös nem tudhatta azt, hogy eljön az etnikaiból fajivá váló nemzetfogalom kora; az a kor, amikor a zsidó emancipáció elértéktelenedik. Sőt! Nemhogy elértéktelenedik, hanem az egyre inkább fajivá váló nemzetfogalom számára teher-tétellé válik. Az, amit sokan „zsidókérdésnek” hívtak, valójában annyit jelentett, hogy vannak származási alapon zsidóként azonosítható emberek, és nekik egyenlő jogaik vannak a nem zsidókkal. Ezt tekintették problémának, bajnak azok, akik folyamatosan agyaltak a „zsidókérdés” „megoldásán”. (Véleményem szerint az idézőjel nélkül használt „zsidókérdés” mint terminológia eredendően és intenciójában éppen ezért alapvetően zsidóellenes kifejezés.) Az előbb etnikai, utóbb faji alapú nemzetfogalom számára az emancipáció az egyik legnagyobb problémát jelentette; felszámolása immár célként jelent meg, s ennek a célnak a realizálása állami szintű politikai tettekben nyilvánult meg.

Az eötvösi koncepció magyar nemzeti identitást és asszimilációt érintő érvényesülése – nem konfliktusmentesen – sikertörténetként értelmezhető egészen addig, amíg a magyar nemzetfogalom faji variációja nem került uralkodó helyzetbe. Magyar liberális részről a Horthy-korszakig visszaigazolódott az, amit Eötvös képviselt.

De most fordítsuk meg a kérdést: a zsidók számára visszaigazolódott-e az egyenjogúság? A válasz itt is igen, de ez az igen megkötésekkel érvényes. A zsidók – mint említettem – többségükben a magyar nemzeti eszmével azo-

nosultak, és életvilágukban kimondatlanul ugyan megőrizték a különbségeket, de sok hasonlóságot is kialakítottak a nem zsidó társadalmi közeggel. Nyelvhasználatukban is többségükben magyarra váltak. Ezen folyamatok sikerességét tekintve jellemző az, hogy amikor megjelent a politikai zsidó nemzeteszmé, a cionizmus, ez nem váltott ki komoly reakciót a magyarországi zsidóság körében. Nem véletlenül tartotta úgy a Pest-Budán született Theodor Herzl, hogy a magyarországi zsidóság a „zsidóság kiszáradt ága”. Az 1896 után megjelenő politikai cionizmus ugyanis kompetitív helyzetbe került a zsidók által már vállalt magyar nemzettudattal, s ebben a versengésben alulmaradt. Ez azért is különösen figyelemreméltó, mert a nem vallási, hanem világi, politikai zsidó nemzeteszmé egyik előfutára Natonek József (1813–1892), előbb jászberényi, utóbb székesfehérvári rabbi volt, aki 1867 után fennen hirdette, miszerint a zsidók vándoroljanak ki ősi földjükre, és ott hozzák létre saját államukat. Ő jóval Herzl előtt kívánta a vallási cionizmust politikaivá tenni.

Eötvös 1840-es szövegében a zsidók egyrészt vallásként szerepelnek, másrészt nemzetnek hívja őket. (A dualizmus kori népszámlálások következetesen vallásként tartották számon a zsidókat.) De úgy gondolja, hogy nem az ősi földre vágyanak, hanem itt, a számukra jogegyenlőséget biztosító Magyarországon keresik boldogulásukat.¹³ Míg egyfelől észleli a magyar nemzet formálódásának jeleit – maga is sokat tesz ezért –, s elkötelezetten jelzi, hogy ő nem kozmopolita, tehát a nemzeti eszmé híve, másfelől úgy véli, hogy a zsidók esetében ez elhanyagolható tényező. Nem várom el Eötvöstől, hogy megelőlegezze a halála után 25 évvel megfogalmazott cionista eszmét, de – éppen Natonek kijelentései alapján – furcsállom, hogy logikai lehetőségként nem számol azzal, miszerint a zsidók is saját nemzetet hozhatnak létre.

Mindenesetre, amikor markánsan megjelent a politikai cionizmus, akkor a magyar zsidók számára ez nem volt vonzó. S azért nem volt vonzó, mert az emancipáció eötvösi modellje működött.

Részen Eötvöst igazolta vissza az is, amit a zsidó vallás magyarországi szétszakadása jelentett. Hosszú előzményre tekint vissza a magyarországi vallási szakadás története is,¹⁴ de itt én csak a tényrt akarom rögzíteni. Az Eötvös

¹³ Ezzel a felfogással egybevág Petőfinek nem a zsidókra vonatkozó, hanem az egész társadalmat érintő megfogalmazása: „haza csak ott van, hol jog is van”. Petőfi Sándor: *A nép* (Pest, 1846. augusztus 1. és 28. között). In *Petőfi Sándor összes versei*. Budapest, Osiris Kiadó, 2019. 543.

¹⁴ Lásd erről Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Ford. Ács Gábor – Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.

által kezdeményezett, 1868-ban összehívott zsidó Egyetemes Gyűlés véglegessé és végletessé tette a vallási szervezetek és irányzatok szétválását. Eötvös úgy gondolta, hogy kívánatos lenne egy olyan vallásreform, amely rugalmasabb szabályok révén sűrűlődszerűen biztosítja a keresztények és zsidók együttélését. Ezért hívta össze az Egyetemes Gyűlést is; meg persze azért is, mert elvi meggyőződése az volt, hogy nem az államnak, hanem az egyházi szervezeteknek kell a döntési jogot megadni, hiszen a szabad hazában az egyház is szabad.

Végül is létrejött egy olyan sajátos vallási közösség – a neológia –, amelyik nagyobb együttélési felületet jelentett a keresztény társadalommal, mint az ortodoxia. Ez annyit jelentett, hogy az emancipáció felgyorsította azt, amit Eötvös egyébként is kívánatosnak tartott. Tehát jelentős részben igazolódott az emancipáció nemzeti, kulturális, vallási hozadéka.

Eötvös nézetei viszont illuzórikusnak bizonyultak a tekintetben, hogy a judaizmus közeledni fog a szerinte „magasabban álló” kereszténység felé; ahogy ő fogalmazta: „irányba áll”. Úgy vélte, hogy hosszú távon a zsidók feladják a judaizmust, mert Krisztus eljövetelével a zsidóság küldetése befejeztetett. Ez annyit jelentett volna, hogy a zsidók előbb-utóbb áttérnek kereszténynek. Eötvös ezt nem a közeli jövőben gondolta így, hiszen tanulmányában is többször kihangsúlyozza, hogy a zsidók nagyon is ragaszkodnak vallásukhoz. Mindezen meggyőződésével együtt soha nem erőltette a zsidók áttérését, e tekintetben semmifajta kényszert nem tartott megengedhetőnek.

Meggyőződése nem állta ki az idők próbáját, s őszintén szólva nézetét inkább egy katolikus hitű ember elhivatottságának, mintsem az elemző agy tevékenységének tudom be. Kétségtelen, akár az adott korszakban is voltak példák arra, hogy zsidó származású emberek a kereszténységet, illetve annak valamelyik változatát választották. Felhozhatjuk példának Heinrich Heinét (1797–1856), aki nem ragaszkodott eredeti vallásához, és áttért protestánsnak. Ő úgy gondolta, hogy így tud „belépőjegyet váltani az európai kultúrába”.¹⁵ De példálózhatnánk a Bloch Móric néven született Ballagi Mórral (1815–1891) is. Ő szoros kapcsolatban állt Eötvössel, sőt 1840-ben röpiratot is írt Eötvös ösztönzésére.¹⁶ Miután összeveszett a zsidó vallási vezetőkkel, 1843-ban evangélikus lett, később pedig református. Az egyedi példák azonban nem jelentették azt, hogy a korszakban zsidó származású emberek tömegei hagyták volna el vallásukat. A zsidóság

¹⁵ Idézi Francois Giroud: *Jenny Marx, avagy az ördög felesége*. Ford. Szántó Judit. Budapest, Európa Kiadó, 2005. 19.

¹⁶ Bloch Moricz [későbbiekben Ballagi Mór]: *A zsidókról*. Pest, Trattner–Károlyi, 1840.

az egyetlen ókori népcsoport, amely a maga kultúrájával (a judaizmussal) évezredekig élt túl, minden üldöztetés ellenére megmaradt. „Megfogyva bár, de törve nem” – mondhatnánk Vörösmartyval.

Eötvös nagyon elvszerű, és mint láttuk, a korabeli magyar nemzeti érdekekkel egybevágó liberális nézetei a rendi elitpolitika világában hangzottak el, és később állami szinten is a cenzusos választójogra épülő, azaz liberális népképviseleti elitpolitika szintjén érvényesültek. Eötvös nem tudhatta, hogy eljön a tömegpolitika kora is, amikor páratlan lehetőségei nyílnak a jogfosztásnak, a tömegessé tett ellenségkép-teremtésnek, a liberális elképzelések annullálásának, az előítéletekkel terhelt érzelmi politika tobzódásának. Éppen ezért a liberális meggyőződésű ember hitvallásának, és nem a történelmi előrelátás termékének tartom, hogy „nem hízelgői, de barátjai kellene a népnek”, és azt a nézetét is, miszerint „a jó mindig többséget talál az emberek között”.

Az isteni gondviselés Eötvös által vallott útja a tömegpolitika világában végképp kifürkészhetetlenné vált. Hihetjük, hogy – mint Eötvös – kegyeltjei vagyunk, de az is kiderülhet, hogy kárvallottjai leszünk.

A tömegpolitika világában senki és semmi nem cél, mindenki és minden csak eszköz. Még Isten is.

Felhasznált irodalom

- Bloch Moricz [Ballagi Mór]: *A zsidókról*. Pest, Trattner–Károlyi, 1840.
- Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. *Budapesti Szemle*, 1. (1840), 2. 110–156.
- Eötvös József: *Levelek*. Szerk. Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon, 1976.
- Eötvös József: *A zsidók emancipációja*. Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor. Budapest, Neumann Kht., 2003.
- Erényi Tibor: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, Útmutató Kiadó, 1996.
- Fenyves Katalin: *Képzelt asszimiláció. Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina, 2010.
- Gerő András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgArt, 2005.
- Giroud, François: *Jenny Marx, avagy az ördög felesége*. Ford. Szántó Judit. Budapest, Európa Kiadó, 2005.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon. 1526–1945*. Budapest, Századvég Kiadó, 1992.
- Hajnóczy József: *közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte Csizmadia Andor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

- Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870.* Ford. Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.
- Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Ford. Ács Gábor – Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Ford. Ács Gábor. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
- Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 25. (1982), 2. 185–210.
- Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. *Történelmi Szemle*, 56. (2014), 3. 495–509.
- McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918.* Ford. Boris János – Gordos Judit. Budapest, Cserépfalvi, 1992.
- Miskolczi Ambrus: *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben.* Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 1999.
- Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció. Tanulmányok az emancipációs törvény 150. évfordulója alkalmából.* Pécs–Szeged, Kronosz Kiadó – Szegedi Zsidó Hitközség, 2018.
- Nagyváthy János: *A tizen-kilencedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A Nagyszívűségnél.* (H. n.), (k. n.), 1790.
- Petőfi Sándor összes versei.* Budapest, Osiris Kiadó, 2019.
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997.
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története.* Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1986.